

HAMDİ ÖZDİŞ İLE SÖYLEŞİ

OSMANLI MİZAH BASININDA BATILILAŞMA VE SİYASET (1870-1877)

Son yıllarda tarihçilikte gelişen farklı yaklaşımların farklı kaynaklara yönelme olgusunu da ortaya çıkarmasıyla mizah araştırmaları tarihçilerin ilgi alanına girmeye başladı. Yazılarıyla ve karikatürleriyle dönemi resmeden içeriğiyle Osmanlı mizah basını da mizah araştırmaları yapanlar için zengin bir kaynak sunuyor. Libra Yayınları'ndan yeni çıkan kitabını değerlendirirken Hamdi Özdiş ile mizah-tarih ilişkisi, dönemin öne çıkan isimleriyle Osmanlı'da mizah basını ve basına yönelik sansür uygulamalarını konuştuk.

**CANSU KILINÇARSLAN -
AHMET AKŞİT**

Kitapta 1870-1877 dönemi Osmanlı mizah basınında yer alan "Şark meselesi", "kapitülasyonlar", "ilk mebus seçimleri", "Kanun-ı Esasi", "moda ve kadın", "terakki-i medeniyet" (Batılılaşma) gibi temalar üzerinden memleket meselelerine karikatüristlerin ve yazarların bakışını sunuyorsunuz. Basının

diğer kesimlerine göre mizah basınının geriye bıraktığı malzeme tarihçiye farklı yorumlar yapma olanakları sunuyor. Kendi yöneliminizden yola çıkarak mizahın tarihçilerin ilgi alanına girmeye başlamasından bahsedebilir misiniz?

Mizahın sunduğu sosyal-toplumsal çerçevenin bizzat kendisi eleştirel bir niteliğe sahip... Mizah gerçekten de sosyal ya da ekonomik meseleleri

damıtarak işler, meseledeki en çarpıcı noktayı açığa çıkarır. Bende mizah üzerine yüksek lisans çalışması yapma düşüncesi tam da buradan doğdu. Yıllar önce yanlış hatırlamıyorsa *Leman* ya da *Limon* dergisinde Fatih Sultan Mehmed'le ilgili bir karikatür görmüştüm. Bana çok çarpıcı gelmişti. Oradan yola çıkarak aslında mizahın çok farklı bir perspektif sunabileceği düşüncesiyle mizah basınına araştırmaya yöneldim.

Yani özetle şunu söylemek mümkün. Mizah, insanı "pijamasıyla, terliğiyle" kıskıvrak yakalar. Bu nedenle mizahın ya da mizah basınının sunduğu çerçeveden tarihe bakmak son derece elverişli imkânlar sunuyor. Bambaşka bir bakış açısı sunuyor size. Dönemin bakış açısını bir karikatürde ya da bir espride rahatlıkla yakalayabiliyorsunuz. Yaklaşık 140 yıl önceki bir karikatüre baktığınızda kimi konular hakkında hiçbir şey bilmeseniz de espriyi anlayıp gülebiliyorsunuz. Kitaptaki zincire vurulmuş Karagöz'le ilgili karikatür bunun bir örneği. Başka örnekler de var tabii. Tarihçi açısından problematiği anlamak ve yorumlamak önemliyse, işte bu sözünü ettiğim karikatür ve

"Nedir bu hal Karagöz?' Karagöz'ün yanıtı: 'Kanun dairesinde serbesti Hacivad' olur.'"

Hayal 319, 8 Şubat
1292/15 Şubat 1877.

değerleri bu açıdan da oldukça kayda değerdir. Bu yanıyla mizah diğer türden yazılardan ve belgelerden de daha birincil nitelikte kaynak özelliği taşır.

Mizah dergilerinin *Hayal, Beberuhi, İncili Çavuş, Baba Himmet* gibi Karagöz'den bildiğimiz isimleri tercih etmelerini nasıl yorumluyorsunuz? Osmanlı mizah basınının kaynakları konusunda neler söylemek istersiniz?

Bu isimleri tercih etmelerinin anlaşılır bir nedeni var. Bunlar sözlü mizahın önde gelen popüler figürleri, isimleri, karakterleri tabii. Bu isimleri tercih ederken hem o kişilere, karakterlere ve geçmişe sahip çıkıyorlar hem de bu anlamda bir geleceği sürdürüyorlar. Ayrıca, okuyucu kitlesi ile doğrudan bir başka ortak dil üzerinden iletişime geçiyorlar. Zaten diyaloglarına bakıldığında bu açıkça görülecektir. Tabii burada diyalog dediğimiz şey Osmanlıca muhavere olarak geçiyor ki bu anılan dergilerin tamamında hâkim olan bir yöntemdir. Yani derginin sayfalarında iki karakter, Karagözle Hacivat gibi karşılıklı olarak konuşturulur ve meseleler bu şekilde masaya yatırılır, okuyucuyla paylaşılır. Bu cümleden de Osmanlı mizah basınının kaynakları kendiliğinden ortaya çıkmış oluyor. Yani tekrar edecek olursak sözlü mizah kültürü güncel menüyle bir şekilde yazıya aktarılmaktadır. Tuluata, meddah geleneğine dayalı Osmanlı mizahı aynı şekilde yazıya aktarılmaya çalışılacaktır. Karagözün "bıy bıy bıy" repliği yazıya dönüşecektir.

Kitapta Osmanlı mizah gazeteleriyle ilgili meclis tartışmasına da yer verilmiş. Mecliste bir tedirginlik yaratacak ölçüde güçlü müydü mizah basını? Osmanlı'da mizahın kamuoyu yaratma araçlarını ve gücünü değerlendirebilir misiniz?

Mizah elbette çok güçlüdür. Meclisteki mebusların özellikle iktidarı temsil eden mebusların mizah gazetelerine ilişkin tutumu bunun açık

göstergesidir. Okuma yazma oranının çok düşük seviyelerde (%4'lerde) seyrettiği bir dönemde o dönemdeki adlandırmayla resim (karikatür) yazıya göre çok daha etkilidir ve bu etki kahvehane gibi mekânlarda yaygınlık kazanır. Elden ele dolaşan bir mizah dergisi ve karikatürü bir haber gazetesindeki yazıdan çok daha etkilidir. Ayrıca elimizde çok net veriler olmamasına karşın, tiraj konusunda mizah dergileri diğer gazetelere ciddi fark atar. Kitapta bunu açıklamaya çalıştım. Tirajla ilgili bazı istatistiklere yer verdim ve muhtemelen bu alanda da ilk kez bu denli rakamsal veriler var elimizde. Bu verilere şöyle baktığımızda mizah gazetelerinin tirajlarının oldukça yüksek olduğunu görüyoruz. Bir örnek vermek gerekirse, *Diyojen*'in Mahmut Nedim Paşa'yı yeren, eleştiren "Kedi Mersiyesi"nin olduğu sayı birkaç baskı yaparak on bine ulaşmıştır. Bu hiç azımsanacak bir rakam değildir o günkü koşullarda. Hatta bugün için bile muazzam bir rakamdır bu. Tanpınar'ın deyişle bir "miting" yapabilecek kalabalığı oluşturacak bir rakamdır.

Sorunuzun ikinci kısmının yanıtı da aslında yine burada yatıyor. Bu kadar geniş kitleye ulaşan bir derginin ya da dergilerin kamuoyunu etkilememesi düşünülemez. Aslında meclisteki tartışmalarda da bu etkiyi

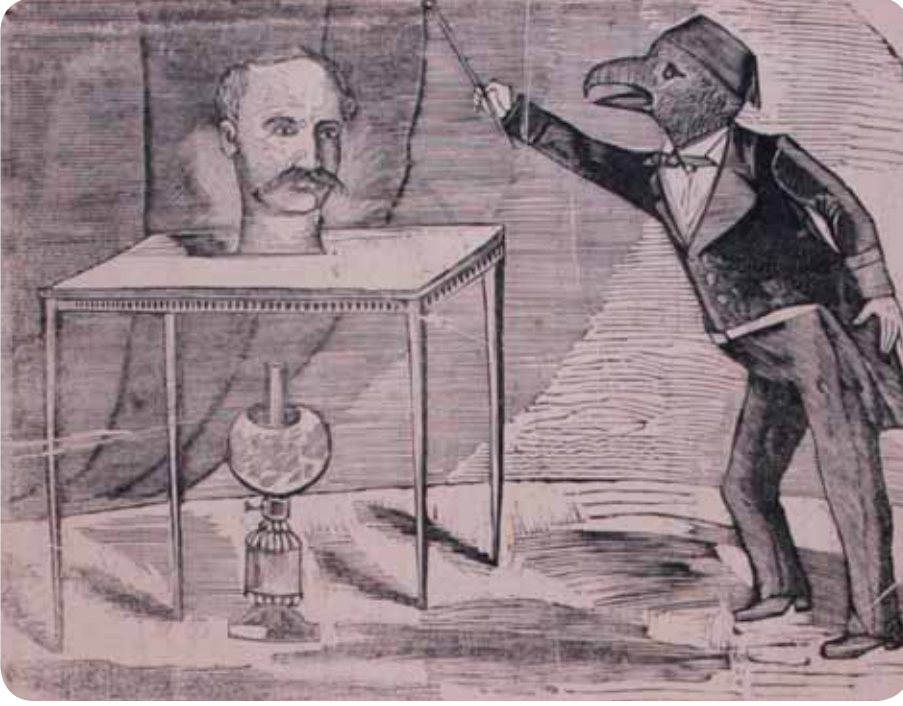
görmek mümkündür. Bizzat hükümet adına konuşan mebuslardan biri mizah gazetelerinin mazarratından bahsedecek ve "resmin" yani karikatürün insan üzerindeki etkisine vurgu yapacaktır.

Mizah dergileri kamuoyunun sesi olmuşlardır. Özellikle gündelik hayata ilişkin sorunlarda bunu görmek mümkündür. Tramvay ya da vapur seferleri gibi gündelik yaşanan olumsuzluklar üzerinden mevcut iktidarı (hükümet-i seniyye) eleştirirler. Bu eleştirilerinde yüzeysel değildiler ve oldukça etkilidirler. Özellikle bazı yazılardaki (bilhassa N. Kemal gibi isimlerin yazılardaki) analitik-eleştirel yaklaşımlar dikkat çekicidir. Gündelik sorunların idari yapılarla ya da yapılanmalarla ne denli bağlantılı olduğu gösterilmeye çalışılır, liyakata önem atfedilir. Bu bağlamda hemen akla gelen 6. Daire yani Beyoğlu Belediyesi ve yetkilileridir ki, bolca eleştiriye tabi tutulacaklardır. Dolayısıyla onların kamuoyu yaratma araçlarının başında tabii ki bu gündelik sorunların işlenmesi olacaktır. Bunu sansür, gazetelere uygulanan ve mali bir yük getiren gazete pulu, Kanun-ı Esasi, tütün rejisi, kapitülasyonlar gibi konular izleyecektir.

Kamuoyu oluşturma bahsinde bir başka önemli nokta da Tanzimat ay-

"Amanın koşun yetişirse bizi de havadakiler gibi boynuz ile tutub atar."

Çaylak 126, 4 Rebiülevvel 1294/29 Mart 1877.

Hokkabaz Çaylak:
"Efendiler bir ecnebi kafası. Sağ [dece] bir iki lisan söyler. Bazı kere güler. Bazı kere ağlar. Bir vakit kaçar. Bir vakit gelir. İşte efendiler böyle bir kafadır."

Çaylak 112, 1 Safer 1294/15 Şubat 1877.

dınının gösterdiği "halk öğretmenliği" davranışıdır. Halk öğretmenliğinde, halkı eğitmek ve dolayısıyla bilinçlendirmek kaygısı hâkim bir şekilde görülür.

Çalışmanın temel olarak iki mizah dergisi, Çaylak ve Diyojen üzerinden yürütülmesinin nedeni nedir? Bu iki dergide hangi isimler var, bunları hangi akıma dâhil edebiliriz?

Kitapta da belirttiğim gibi bu iki derginin tercih edilme nedeni dönemlerine damgalarını vurmuş ve popüler olmalarından ayrıca tirajlarının diğerlerine göre yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda bu iki dergi üzerinden altı yıllık süreci (1870-1876) kolaylıkla takip ediyor olmak da bir diğer neden olarak zikredilebilir. Aralarında ciddi polemikler, kavgalar olsa da bu bizim süreci izlememize engel teşkil etmez.

Bunun yanında sorunuza ilave olarak belirtmek gerekir ki bu dergilerde dönemin en güçlü kalemleri yer almıştır. Namık Kemal'den Teodor Kasab'a, Basiretçi Ali'den Ali Suavi ve Ziya Paşa'ya kadar dönemin çok önemli isimleridir bunlar. Esasen 1870-71 öncesinin Yeni Osmanlılar hareketinin belkemiğini oluşturan

bu isimler Midhat Paşa ve Sultan V. Murad gibi isimlerle de çok sıkı ilişki halindedirler. Bu noktalar üzerinde elbette daha fazla çalışmalar yapmak gerekir. Benim tespitlerim bazı siyasal ilişkiler ve isimler belirlemeden çok da öteye geçmemiştir. Ama girilen siyasal komplolar dikkate alındığında ilişkilerinin de ağırlıkları kendiliğinden ortaya çıkar.

Siyasal ya da düşünsel anlamda bakıldığında, yukarıda de işaret edildiği gibi, tipik bir Yeni Osmanlılar çevresi hemen göze çarpar. Meseleleri ele alış biçimleri, çözüm önerileri ve hareket tarzları bu doğrultudadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki isimlerin çeşitliliğinden de anlaşılacağı gibi homojen bir siyasal birlikten söz etmek mümkün değil. Her bir isim adeta kendi başına ayrı bir ekol gibidir. Ortak noktaları var elbette, ama siyasal bütünlükten yoksunlar. Onlar anayasanın bir çözüm olacağını ve monarşik yapının meşrutiyetle, yani parlamentoyla sınırlandırılabilceğini düşünürler (öyle olmadığı II. Abdülhamid tahta kendileri tarafından çıkarıldığında anlaşılacaktır). Onlara göre her şeyin ilacı anayasadır ve bu anlamda hükümet-i meşruta yani meşruti hükümet sorunlarının üstesinden gelmeye yetecektir. Anayasaya bu den-

li önem atfetmeleri ve onu güzel, genç, alımlı bir kadına benzetmeleri bu nedenledir. Olmadığına inandıkları "adaleti" bu genç ve güzel kadın getirecektir.

Mizah basınına uygulanan Abdülaziz zamanındaki sansürler Abdülhamid zamanında mizah basınının "tatil" edilmesine dönüşüyor. Sertleşmenin sebebi nedir?

Bunun nedenini dönemin değişen koşullarında aramak gerekir sanıyorum. Aslında iki dönem arasında sansür anlamında çok fazla bir fark olduğunu da düşünmüyorum. Abdülaziz dönemi için de "istibdat" ve sansür geçerlidir, II. Abdülhamid için de. Fark ikincinin siyaseten sertleşmesiyle genel anlamda basına karşı (sadece mizah basınına değil) da aynı tavrı göstermesindedir. Belirttiğim gibi siyasal, sosyal vb. koşullar değişecek ve muhalefet ivme kazancaktır. Abdülaziz dönemindeki Yeni Osmanlılar hareketinin yerini Jön Türkler alacaktır.

Yoksa sansür açısından bakıldığında örneğin *Diyojen* Abdülaziz döneminin bir mizah dergisidir ve dört-beş defa yayını durdurulacak ve sonunda kapatılacaktır. Tabii sahibi Teodor Kasab bir başka dergiyle tekrar mizah basınına girecek ve *Hayal*'i çıkaracaktır. Fakat o da Abdülhamid döneminde *Diyojen*'in yaşadığı akıbete uğrayacaktır. Çünkü *Hayal*'deki karikatürler ve yazılar da bir hayli sertleşecektir.

Tabii bütün bunlara eklemek gerekir ki, Sultan Abdülhamid'in vehimli olması, yaşadığı travmaların etkisi, amcasının ölmesi vb. kendisine dönük eleştirilere tahammülsüzlüğün artmasında etkili olmuştur. Fakat unutmamak gerekir ki, Abdülhamid bir Osmanlı sultanıdır ve kendisine dönük eleştiriyi de hoş karşılaması, kolayca tolere etmesi beklenemezdi. Bu elbette sansürün normal karşılanabileceği anlamına gelmez. Fakat bu tür değerlendirmeleri yaparken dönemin tarihsel koşullarını dikkate almak gerekir. Tersine anakronik bir yaklaşım olur. Sonuçta yükselen bir

Jön Türk muhalefeti söz konusudur ve O'na (Abdülhamid'e) karşı siyasal bir mücadeleye girişecektir. Elbette Abdülhamid de kendisine karşı olan siyasal muhalefete hoşgörüle bakma esnekliğini gösteremez.

İlk Meclis'teki tartışmalar esnasında sansüre karşı çıkanlar kendi pozisyonlarını desteklemek için "o halde Karagöz de kaldırıl-sın" derler ve sonuçta maddenin tashihine karar verilir. Bu durumu yorumlar mısınız?

Tabii burada sözlü mizah geleneğinden gelen bir meşruiyete vurgu var ve dayanağı da bu anlamda oldukça güçlü. Bunlar, yani meddah, Karagöz, orta oyunu vb. öylesine kökleşmiş, gelenekselleşmiş güldürü sanatlarıdır ki toplumdan sökülmek imkânsızdır. Eğer mizah soytarınlık olarak addediliyorsa yüzyıllar öncesine kök salan onca güldürü geleneği de öyle değerlendirilmeli demek olacağından karşı argüman olarak dile getirilmiştir. Burada bir geleneğe meydan okumaya cüret edebilme cesaretini de gösterin o zaman demektedir mebus. Halkın eğlence dünyasının, yaşamının ayrılmaz parçaları haline gelmiş şeyleri çıkarmanın faturasının ağır olacağı yönünde üstü örtülü bir tehdit de var burada.

Mizah dergileri ile diğer dergi ve gazeteler arasında tiraj açısından bir mukayese yapılırsa mizahın Osmanlı okuruna daha kolay ulaştığı söylenebilir mi?

Tabii ki; daha önce de belirttiğim gibi mizah dergilerinin çok daha yaygın bir şekilde okura ulaştığını ve yaygınlık kazandığını söylemek mümkün. Çünkü mizahta güldürü vardır, eğlence vardır ve elbette güçsüz olanın sesidir mizah. Kritik dönemlerde de mizah moral kaynağıdır aynı zamanda. Örneğin Balkanlar'da 1876-77'lerde yaşanan Sırbistan-Karadağ meselesinde Osmanlı kamuoyu ve askeri için *Çaylak* dergisi, diğerleri de tabii tam anlamıyla bir moral kampanyası düzenleyecek ve toplumun moralini yükseltecektir.

Sonuç bölümünde mizahçıların tutumunu geleneğe sarılmak olarak değerlendiriyorsunuz. Bu tutumu değişimin hamlığını veya oturmamışlığını tiye alma refleksi olarak değerlendirmek de mümkün değil mi? Sonuçta değişim dönemlerindeki zorlamaların/zorlanmaların mizah açısından cazip durumlara yol açtığını tahmin edebiliriz.

Tabii bu süreçte yaşanan değişimleri ya da taklit veya gösteriş düzeyindeki davranışları alay konusu yaptıkları doğrudur. Fakat dertleri "hamlık ya da "oturmamışlık" değil, bünyeye yani geleneğe aykırılık olarak değerlendirmeleridir. Dolayısıyla burada daha ziyade bir çelişki söz konusu aslında. Belki çok klasik olacak ama bir yandan Batılılaşmak ve modernleşmek, öte yandan da geleneğe bağlı kalmak gibi bir kaygı kendini aynı anda gösteriyor. Yazılara ve karikatürlere baktığımızda bu belirttiğim çerçevede onların geleneğe bağlı kalma dürtülerinin güçlü olduğunu fark edersiniz. Çok açık bir şekilde bu noktayı tespit etmek mümkündür. Kitapta bunun örneklerini vermeye çalıştım.

Sorunuzun ikinci kısmı için ise şunları söylemek mümkün. Elbette bu türden zorlamaların mizaha fazlasıyla malzeme ürettiği, komikliklere

sahne olduğu doğrudur. Sonuçta gelenekle modernitenin karşılaşması beraberinde çelişkileri de getirir. Zaten sosyo-ekonomik yapı da buna fazlasıyla elverişlidir. Bir yandan din eksenli medrese eğitimi devam ederken, öte yandan da daha 1827'den itibaren Batı tarzında ve laik içerikli eğitim, hukuk vs. yan yana uzunca bir süre (cumhuriyete kadar) devam edecektir. Bu durumun doğal yansıması toplumsal yapının hemen hemen bütün dokularında kendini göstermiştir.

"Güya payitaht ile havalisi beyinde intikalatı kolaylandırmak pek elzem imiş de".

Diyojen 121, 13 Mayıs 1288/25 Mayıs 1872.

"Vakı-a cemalini gördük pek güzel lakin şimdi nazikane haremimi görmek arzundayız".

Çaylak 96, 22 Zilhicce 1293/8 Ocak 1877.